
ԱՆՁԱՎԻ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՎԱՀԱՆԻ ԱՌՅՈՒԾՆԵՐԻ ԶՈՒՅԳԸ

ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

«Միերի դրան» ուրարտական դիցանվանացանկում կան նաև «Խալդի աստծու զորքեր», «Թեյշեբա աստծու զորքեր» և «Արտուվարասիներ» անվանումների տակ խմբավորված աստվածություններ¹, որոնցից վերջինները, ըստ բերված հերթականության, համապատասխանում են «Շիվինի աստծու զորքերին»²: Անկասկած, սրանցից առաջինների երկնային զորավարը համարվել է գերագույն աստված Խալդին, երկրորդներինը՝ ամպրոպի և հողմի աստված Թեյշեբան, իսկ երրորդներինը՝ Շիվինի արև-աստվածը: Գլխավոր աստվածների այս եռյակին ենք մենք պատկերված տեսնում Վանի շրջանի Անձավ (Անգավ) հնավայրից հայտնաբերված ուրարտական վահանի բեկորի վրա: Բայց, ի տարբերություն դրա վերաբերյալ ուսումնասիրություն հրատարակած Օ. Բելլիի, կարծում ենք, որ ուրարտական աստվածությունների հաղթական երթը գլխավորող աստվածների եռյակը ներկայացված է ոչ թե Խալդի-Թեյշեբա-Շիվինի հերթականությամբ³ («Միերի դրան» դիցանվանացանկի հետևությամբ), այլ Շիվինի-Խալդի-Թեյշեբա հերթականությամբ: Բանն այն է, որ նրանցից առաջինը՝ բոցեղեն շրջանակի մեջ ներկայացված բոցարձակ աղեղնավորը, կարող է լինել միայն Արևի աստվածը՝ նույն Շիվինին⁴: Երկրորդ աստվածը՝ առյուծի վրա ներկայացվածը, լինելու էր Խալդին (կամ նրան համարժեք տեղական աստվածությունը), որովհետև հետագայում հենց նա էր պատկերվում առյուծի վրա: Իսկ երրորդ աստվածը՝ ցուլի վրա ներկայացվածը, լինելու էր Թեյշեբան (կամ նրա տեղական համարժեքը), որովհետև հետագայում նա էր պատկերվում մարտական ցուլի վրա:

Վահանի բեկորին պատկերված հաջորդ ինը աստվածությունները (պահպանված են միայն դրանք) ներկայացնելու են «Շիվինի աստծու զորքերը»՝ Արտուվարասիները, որոնց թիվը, ըստ Ս. Հնայակյանի, կարող էր լինել 12՝ համապատասխան հայոց «Արևի աստծու թիկնագորը» կազմող 12 ամիսների աստվածություններին⁵: Օ. Բելլին աստվածների գլխավոր եռյակին հաջորդող մյուս

¹ Г. А. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи. М., 1960, № 27; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. I, Երևան, 1981, էջ 45:

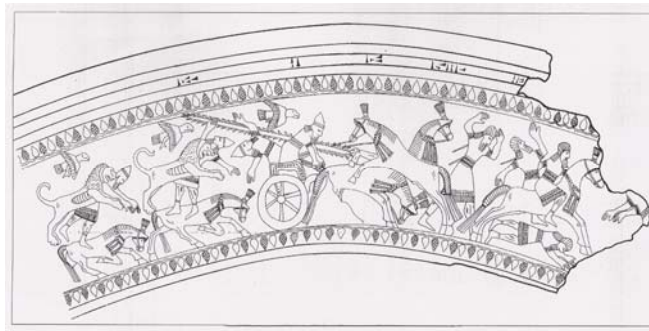
² Ս. Հ. մ. ա. յ. կ. յ. ա. ն. Վանի թագավորության պետական կրոնը (այսուհետև՝ ՎԹՊԿ), Երևան, 1990, էջ 46:

³ O k t a y B e l l i. Anzaf kaleleri ve Urartu tanrıları. Istanbul, 1998, s. 38-50; ն ու յ ի ' The Anzaf Fortresses and Gods of Urartu. Istanbul, 1999, p. 37-47.

⁴ Ս. Պ. է. տ. ր. ն. յ. ա. ն. Արևի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ. - ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 241:

⁵ ՎԹՊԿ, էջ 29: Հմնտ. Արևի 12 դավազ-նետաձիգների հետ (Գ. Ս. ր. վ. ա. ն. ձ. տ. յ. ա. ն. ց. Երկեր, հ. I, Երևան, 1978, էջ 76-77):

աստվածություններին համարում է «Միերի դոան» դիցանվանացանկի հաջորդ աստվածությունները՝ Խուտուինիից սկսած մինչև Շելարդի⁶: Ավելի հավանական է, որ վահանի վրա պատկերված գլխավոր աստվածների հերթականության համապատասխան պատկերվել են նրանց «գորքերը» ևս⁷, այսինքն՝ նախ «Շիվինիի գորքերը», ապա՝ «Խալդիի գորքերը», վերջում՝ «Թեյշեբայի գորքերը»: Վահանին պատկերված բոցարձակ Արևաստվածը, չնայած ինքն է առաջնորդի դերում, բայց և ունի առաջընթացիկ երկու առյուծներ: Սրանք հարձակվել են թշնամի հեծյալներից երկուսի վրա, իսկ թշնամիների տեսքից պարզ է դառնում, որ դրանք ասորեստանցիներ են (նկ. 1)⁸:

Նկ. 1

Չույզ առյուծների կերպարները հայ առասպելաբանության մեջ նախապես ըմբռնվել են որպես արևի և Արևաստծու պահապաններ՝ նրանց պաշտպանները չար ուժերի դեմ մղվող մշտնջենական պայքարում: Հայոց առասպել-ավանդազրույցներից մեկում ասվում է. «Արևն ու Լուսինը քույր ու եղբայր են. քույր արևը շատ ամաչկոտ ու վախկոտ է, դրա համար էլ երկու պահապան հրեշտակ ունի. սրանք նրան ցերեկը երկրի երեսով, իսկ գիշերը՝ տակով ման են ածում»⁹: Արևի «պահապան հրեշտակների» մարդակերպ ըմբռնումը ուշ շրջանի երևույթ է: Նախապես դրանք կենդանակերպ էին ըմբռնվելու: Իսկ թե դրանք ինչ կենդանիներ էին լինելու, պարզվում է հետևյալ ավանդազրույցից. «Արևը առյուծի մեջքին նստած սլանում է երկնակամարի վրայով և երեկոյան գնում հանգստանում է մոր գրկում: Առյուծն իր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից»¹⁰: Անկասկած, «պահապան հրեշտակների» այս գույգի կենդանական նախատիպերը թևավոր առյուծներ են ըմբռնվել:

⁶ O. B e l l i. Anzaf kaleleri..., s. 51-69.

⁷ Հմմտ. ՎԹՊԿ, էջ 29-30:

⁸ O. B e l l i. Anzaf kaleleri ..., s. 72-73, res. 50, 64-66, çiz. 17, 31.

⁹ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն ի ն. Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 5:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 4:

Ինչ-որ աստվածություններ կրող և արալեզներ հիշեցնող առասպելական թևավոր էակներ են պատկերված Արևմտյան Հայաստանից հայտնաբերված ուրարտական բրոնզե ընծայական թիթեղներից մեկին (նկ. 2)¹¹:

Նկ. 2

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում արևաբնույթ հերոսներին ուղեկցող այդ պահապանները համարվում է բաղկացած կամ զույգ ասլաններ//առյուծներից, կամ Ասլան ու Ղափլան (առյուծ և ընծառյուծ) կոչվող առյուծի ձագերից, կամ սրանք համարվում են թե՛ ասլանի ձագեր, թե՛ քոթոթներ (շան ձագեր)¹²: Վերջին տեսանկյունից ուշագրավ է շիրակյան հեքիաթներից մեկը: Այստեղ ծառի տակ նստած հերոսը «մեկ էլ կը տեսնի օր մե ասլանըմ վերևից գուքա... Էդտեղ ասլանը գուքա կը ցկնի ու էրկու լակոտ կուտա ու կերթա: Հեքիաթի շուն էր, վո՛վ օր ամսո՛վ կմենձնար, էդոնք օրո՛վ մենձըցան: Մե տասնըհինգ օրվա մեջը դառան մե-մե դոճա ասլրններ... Տղեն էնքան գուզեր էր շներուն, օր խելքը կերթար: Մեկի անունը դրեց Չանգի, մեկինն է՛ Չրանգի»: Հայտնվում է թշնամի վիշապը: «Վիշապը գուզեր օր տղին ալ ու կուլ էներ՝ շներեն կը վախենար: Շները իրանեն բեթար վիշապներ էին»¹³: Արևաբնույթ հերոսը այս զույգին այնպես է օգնության կանչում, ինչպես ուրիշ հեքիաթներում կանչում են թևավոր ձիերին՝ նրանց վրայից քաշած մագի միջոցով: Նա այդ միջոցին է դիմում մարդակեր քրոջից (անդրշիրիմյան աշխարհի անձնավորում) ազատվելու համար. «Մագերը հանելուն պես՝ Չանգի, Չրանգին քովը կը կայնին... Չանգի, Չրանգին վրա կը պրրծրնին էնպես կուտեն օր մեննակ մե կաթըմ արուն կը մնա գետնին»¹⁴:

¹¹ ՎԹՊԿ, աղ. 27-2: Արևանշան խաչից վերև ու ներքև պատկերված ութթերթանի վարդյակները, ըստ երևույթին, խորհրդանշաններն են Արուսյակ (Վեներա) մոլորակի. Արուսյակը որպես Լուսաբեր (վերնինը) և որպես գիշերավար (ներքնինը):

¹² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետև՝ ՀԺՀ), հ. II, Երևան, 1959, էջ 393-395, հ. III, Երևան, 1962, էջ 252-256, 287-288, հ. V, Երևան, 1966, էջ 533-534:

¹³ ՀԺՀ, հ. IV, Երևան, 1963, էջ 79-81: Առասպելական խառնածին այս կերպարները կրում են համապատասխան անուններ՝ Չանգի և («հավեյալ» ր-ով) Չրանգի: Սրանց հիմքում զանգ արմատն է (-ի-ն վերջածանց է), որից ունենք զանգել/զանգանել «խառնել», «միավորել», զանգութիւն «խառնուրդ», անզանգ «անխառն» բառերը: Տե՛ս Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն. Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. I, Երևան, 1971, էջ 198:

¹⁴ ՀԺՀ, հ. IV, էջ 85:

«Ձանգի, Ջրանգի» հեքիաթում եթե նույն պահապան գույգը իրեն մերթ դրսևորում է որպես առյուծներ, մերթ որպես շներ, ապա այս հանգամանքը խոսում է դրանց նույնաբնույթ գուգահեռ կերպարներ լինելու մասին (հմմտ. արալեզները, նաև Սուրբ Սարգսի առաջավոր շունը)¹⁵: Այս տեսանկյունից առավել ուշագրավ է Արտավազդի առասպելի Վանական Վարդապետի բերած տարբերակը, ըստ որի՝ «Աստուածքն զայրացեալ վասն զհայրն բամբասելոյն՝ յափշտակեցին զնա ի լեառն Մասիս եւ երկաթի կապանաւք կայ ի բանտի, եւ երկու շունք՝ սեւ եւ սպիտակ՝ յար լեզուն զկապանս նորա. այս է յարալեզն՝ առասպելն որ ասեն»¹⁶: Այս առթիվ Լ. Խաչիկյանը գրում է. «Մասիսում քաջքերի կողմից շղթայված Արտավազդին մենակ չեն թողնում իր շները՝ սև և սպիտակ արալեզները, որոնց գույները կարող են ցերեկվա և գիշերվա, զարնան ու ձմռան, կյանքի և մահու հակադիր ուժերի առասպելական պատկերացումները լինել»¹⁷:

Առյուծների գույգի կամ երկու առյուծաշարքերի պատկերումը ուրարտական վահաններին, անտարակույս, պայմանավորված է եղել նրանց վերաբերյալ գոյություն ունեցած առասպելաբանական հավատալիքներով: Ամենայն հավանականությամբ, դրանք իրենց ներկայությամբ պաշտպանական այս զենքն անխոցելի դարձնելով հանդերձ նրա տիրոջը հաղորդելու էին նոր հատկանիշներ: Ի նկատի առնելով շնագլխի պատկերով ուրարտական ուխտանվեր վահանները¹⁸՝ կարելի է առյուծապատկեր վահաններին ևս վերագրել դրանց հատկանիշները: Հիշենք, որ «Արալեզները շնակերպ աստվածություններ են և բարի, որովհետև մարտերում ընկած քաջերին ու դյուցազուններին հարություն են տալիս»¹⁹, որ «Արայի, ինչպես նաև հայ վիպաառասպելական այլ հերոսների (Արտավազդ, Մուշեղ Մամիկոնյան) հարության ակնկալիքները կապված են եղել արալեզ (յարալեզ)... կոչված շնակերպ ոգիներին, որոնք բացակայում են հինարևելյան այլ ավանդություններում»²⁰:

Ասլան ու Ղափլյան կոչված այս գույգն առնչվում է ոչ միայն արևաբնույթ հեքիաթային հերոսներին, այլև ամպրոպային-հողմնային բնույթի այնպիսի մի սրբի, ինչպիսին Սուրբ Սարգիսն է: Ժողովրդական հեքիաթներում, երբ նա հանդես է գալիս նորածինների հովանավորի դերում, նրա անփոխարինելի օգնականներն են դառնում Ասլանն ու Ղափլյանը: Մանկամարդ հղի կինը հարամուց փրկվելու համար աղոթում է. «Մենիմ քեզի սուրբ Սարգիս, դու իմ հիմդրդիս հասնիս, ընձի էս հարամեցեն ազատես, իմ փորինս մանչ էղավ քեզի մատաղ տամ, ախչիկ էղավ, էլի քեզի մատաղ տամ: Էդտեղ ս. Սարգիսը կը հասնի, էդ հարամու լերթին մե թաքմուկը կը զարկե, էդ հարամին ոտները կը պրծնի,

¹⁵ ՀԱԲ, հ. I, էջ 252-253, Գ թ. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն. Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 63-67:

¹⁶ Լ. Խ ա չ ի կ յ ա ն. Յաղագս տարեմտին ի Վանական Վարդապետէ ասացեալ.- Գիտական նյութերի ժողովածու, № 1, ՀՍՍՌ Ժողովուրդների կից պետական ձեռագրատուն (Մատենադարան), Երևան, 1941, էջ 166:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 153:

¹⁸ Ն. Ա դ ո ն ց. Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 244:

¹⁹ Գ թ. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 31:

²⁰ Մ. Հ ա բ ո թ յ ո յ ա ն. Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, 2001, էջ 27:

նարտրվրներեն հարի ծովի տակը մեւր գրնկնի, գրնկնի կեղնի կտոր, կտոր: Ասլան դափլան էր ծովու տակն են, հասնին ու էր հարամուն կուտեն»²¹: Նույնատիպ մեկ ուրիշ հեքիաթում հերոսուհին մտովի «սիվտակ ձիավոր սրբ Սարգիս» կանչելով, ինքն է հարված հասցնողը: Բայց արդյունքը նույնն է. «ասլան մեկ դիեն, խապլան մեկ դիեն գդարվիշ կը ճըղրտին, կենին կտոր-կտոր»²²:

Բրիտանական թանգարանում պահվող ուրարտական վահաններից մեկին պատկերված են երկու շարք առյուծներ²³: Իսկ սովորաբար այդպիսիներն ունենում են երկու շարք առյուծներ և մեկ շարք ցուլեր, ընդ որում ամպրոպային-հողմնային Թեյշեբա աստծու խորհրդանիշ ցուլերի պատկերները զբաղեցնում են կենտրոնական գոտին, իսկ առյուծներինը՝ եզերում են դրան: Մրանց են հիշեցնում Խաղբակյան-Պոռշյանների զինանշանի վերնամասը զբաղեցնող ցլազլուխը և գույգ առյուծները, որոնք կապված են ցուլի պինչերից ելնող օղակի հետ: Ընդ որում, այդ օղակը զբաղեցնում է զինանշան-բարձրաբանդակի կենտրոնական մասը և համարժեքն է ուրարտական վահանների կենտրոնական շրջանակի կամ վարդյակի: Հայոց վերջին թագավորի՝ Լևոն VI-ի, Փարիզի ս. Դենիս եկեղեցու բակում գտնվող «գերեզմանաքարին, ինչպես նաև շիրմաքարի վրա դրված *Ecusson* կոչվող վահանին (որ պահպանվում է մինչև օրս) պատկերված է երկու առյուծ»²⁴: Դարձյալ վահան և դարձյալ գույգ առյուծներ, ինչպես Անձավի ուրարտական վահանի վրա է:

Ջույգ առյուծները կամ, որ միևնույնն է, առյուծն ու ընձառյուծը, հայկական հավատալիքներում իրենց դրսևորում են նաև որպես տան, շինության, բնակավայրի, երկրի դոնապան-պահապաններ: «Սասնա ծռերի» պատումներից մեկում Մարութա վանքի կառուցումից հետո անձնավորյալ Կականն ու Ասլանը (ասլան «առյուծ») «կը դնին վրը դռան»²⁵: Որ սրանց նախատիպ կենդանիները եղել են առյուծն ու ընձառյուծը, ցույց է տալիս հայ ժողովրդական «դոներ» պատասխանն ակնկալող հետևյալ հանելուկը. «Հրգար մտան, հրգար ելան, / Ասլան (առյուծ)-խապլան (ինձ) ուրանց դեխեն չէլան»²⁶: Ջույգ առյուծների նկատմամբ նույնպիսի հավատալիքներ ունեցել են ուրիշ ժողովուրդներ ևս: Դրանց բարձրաբանդակներին ու արձաններին ենք հանդիպում խեթերի մայրաքաղաք Խաթուսայի արևմտյան, Մալաթիայի (մ. թ. ա. I հազարամյակ), Հունաստանում Միկենքի դարպասներին, հինեգիպտական պալատների, ասորեստանյան, բաբելոնյան, չին-բուդդայական տաճարների մուտքերին²⁷:

«Վահան» /»դուռ« /»[գույգ] առյուծներ« իմաստաբանական կապի տեսակետից ուշագրավ են նաև Հայկական լեռնաշխարհի լեռնանցքներին առնչվող սովյալները, որոնք ևս, մեր նախնիների պատկերացմամբ, «դոներ» էին (հմմտ. Դրուսք Ա-

²¹ ՀԺՀ, հ. IV, էջ 285-286:

²² ՀԺՀ, հ. X, Երևան, 1967, էջ 96:

²³ Б. Б. П и о т р о в с к и й. Искусство Урарту. VIII-VII вв. до н. э. Л., 1962, с. 67.

²⁴ Գ. Ա ռ ա ք ե լ յ ա ն. Իրանական «Առյուծ և արեգակ» զինանշանը և Հայաստանը. – «Ազգ», 12. X. 1991:

²⁵ «Սասնա ծռեր», ժողովրդական վեպ, հ. I, Երևան, 1936, էջ 905:

²⁶ Ա. Հ ա ր ո յ թ յ ո յ ա ն. Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 168:

²⁷ В. В. И в а н о в, В. Н. Т о п о р о в. Лев. – “Мифы народов мира”. Т. II. М., 1988, с. 41.

սորոց, Ալանաց դուռն, Դուռն ճորայ և այլն): Ուրեմն, «(գույգ) առյուծները» պետք է հանդես գային նաև լեռնանցքների հսկիչ-պահապանների դերում: Նախ, «վահան» և «դուռ» հասկացությունների իմաստական կապի մասին, որը կարելի է պատկերացնել միայն պահպանություն-պաշտպանություն հասկացությունների համատեքստում: Վերջինիս պարզ վկայություններն են հունարեն և հայերեն հետևյալ նույնարմատ բառերը. հուն. θύρα «դուռ», բայց θυρεός «երկարավուն վահան», θυρώματα «փայտե վահան»²⁸, հայ. պահանկ/պահանգ «պահպանակ, զրահ», պահակել «պաշտպան եւ ջատագով լինել իմիք, փոթ տանել», պարհակ «բերդ», պահակ «կիրճ կամ դուռն ըստ ինքեան ամուր, եւ ամրացեալ զգուշութեամբ պահապանաց»²⁹:

Միջագետքից Հայոց միջնաշխարհ բերող ճանապարհներն անցնում էին Հայկական Տավրոսի լեռնանցքներով: Դրանց մեջ գլխավորներից մեկն էր Ձորայ Պահակը՝ կոչված նաև Տաւրոյ/Տորու բերան, իսկ Բաղէշ//Բաղաղէշ//Բիթլիս քաղաքի անունով՝ Κλεισοῦρα Βαλαλείσων, Բիթլիսի լեռնանցք³⁰: Այս լեռնանցքում, համանուն գետակի մոտ, Բաղէշ քաղաքից մի քանի կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք գտնվում էր Ադելու Մբ. Աստվածածին³¹ կոչված վանքը՝ ավելի ուշ հայտնի Ավեղու (Ավեխու) Մբ. Աստվածածին անունով³² (վերջին անվանաձևերը ստեղծվել են դրափոխությամբ և ոչ իսկ հնչյունական անցումով): Այս տեղանվան հիմքում հնդեվրոպական նախալեզվի *leu- «առյուծ» արմատն է, որից են սերում հուն. λεών (<*λεφών), լատին. leō, իտալ. լեու-//լալու-, հրգ. lewo բառերը³³: Հայերենում հ.-ե. *leu-ից ունենալու էինք *լեւ-//լիւ-, *ալեւ-//ալիւ-, *աղեւ-//աղիւ- ձևերը: Այս վերջին ձևն է պահել Մեծ Հայքի ծայր արևմտյան գավառի Աղիւն (<*աղիւ-ն) անունը³⁴, որի «առյուծ» ստուգաբանության օգտին է վկայում գավառի երկրորդ անունը՝ Առիւծ³⁵: Հայերենում *leu- արմատից ծագած ձևերը կորել են և պահպանվել միայն տեղանուններում³⁶՝ գագանի բուն անվան թաբուրի ենթարկվելու պատճառով³⁷:

Նույնպիսի թաբուրի հետևանքով պետք է ստեղծված լինի նաև Բաղէշ<*Բաղաղէշ (>բյուգ. Βαλαλείσ-) տեղանունը: Նրանում էշ-ը տեղանվանակերտ վերջածանց է լինելու (հմնտ. Արճէշ-ի համապատասխան բաղաղրիչը), իսկ Բաղաղ- հիմքը բաղկացած է լինելու բաղ- արմատից և -աղ վերջածանցից, որոնցից վերջինը կարելի է տեսնել թակաղ, կենցաղ, իսանդաղատ, կախաղան և այլ բառե-

²⁸ Древнегреческо-русский словарь. Т. I-II, М., 1958; т. I, с. 802-803.

²⁹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. II, Երևան, 1981, էջ 586, ՀԱԲ, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 10:

³⁰ Մ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 63:

³¹ Մ. Միրախյան. Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա-Գ, Կ. Պոլիս, 1884-1885, էջ 86:

³² Թ. Հակոբյան, Մտ. Մելիք-Բախյան, Հ. Բարսեղյան. Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. I, Երևան, 1986, էջ 361:

³³ Т. В. Г а м к р е л и д з е, В. В. И в а н о в. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. II. Тбилиси, 1984, с. 508-509.

³⁴ Մ. Երեմյան. նշվ. աշխ., էջ 33:

³⁵ Н. А. д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, с. 46-47.

³⁶ Մ. Պետրոսյան. Սամուխայի Մայր դիցուհու պաշտամունքի ակունքները. - ՊԲՀ, 2004, №1, էջ 167-170:

³⁷ ՀԱԲ, հ. I, էջ 259:

րում (<վաղ հ.-ե. -elo-/-olo-/-ilo-)>³⁸: Տեղանվան բաղ- արմատն ենք մենք տեսնում հայերեն բալաք «խատուտիկ, սև ու կարմիր կամ սև ու սպիտակ խառն գույն» (բալաք աչքեր, բալաք կով)³⁹ և «Բաղ - դեռ ճանճիկ»⁴⁰ (ճանճիկ//ճանճկէն «սպիտակվոր, բծավոր») բառերի հիմքում: Ընդ որում, հայերեն բառն իր գուգահեռներն ունի ազգակից լեզուներում. (հմմտ. հուն. φόλαρος «սպիտակ բծերով»⁴¹ և ֆոլից «նշան, բիծ»)⁴²: Հ. Աճառյանը կելտական լեզուների համապատասխան բառերը (միջ. իռլ. ball «բիծ», կիւր. bal «ճակատի վրա սպիտակ բիծ ունեցող անասուն», բրետ. bal «ճակատի վրա սպիտակ նշան») համարում է մեր բալ «մեզ, մշուշ, մառախուղ» բառի (< հ.-ե. *bhal-) արմատակիցները⁴³: Այս դեպքում, բալաք-ը և բաղ-ը, հունարեն ֆոլարոս-ի և ֆոլից-ի նման, լինելու են ծագած հ.-ե. միևնույն *bhel-/*bhol-/*bhl- արմատից: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ Բաղաղեշ տեղանվան հիմքում ընկած Բաղաղ բառը նշանակել է «բծավոր կենդանի» և, հավանաբար, վերաբերել է ընձառյուծին, որը, էգ առյուծին նման լինելով հանդերձ, նրանից տարբերվում է ակնբախ այնպիսի մի հատկանիշով, ինչպիսին բծավոր մորթին է:

Հյուսիսային Միջագետքից Հայկական լեռնաշխարհ բերող երկրորդ նշանավոր լեռնանցքը Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան հատում է նրա արևելյան հատվածում: Դա Թովմա Արծրունու կողմից հիշատակված Կրերեաց գավառում⁴⁴ գտնված նույնանուն լեռնանցքն է՝ հին հայկական Ճահուկ և Անձնացիք գավառների միջև: Դրանք Kirrori անունով էին հայտնի Ասորեստանի թագավորներին⁴⁵: Կիրուրի երկիրը տեղադրվում է Ջուլամերկից (այժմ՝ Հաքքարի) արևմուտք, Մեծ Ջարի վտակ Լևին-սու գետակի շրջանում⁴⁶: Գետակի ձախափնյակում է գտնվում նույնանուն Լևին բնակավայրը: Հնդեվրոպական *leu - «առյուծ» բառի տեղանվանական կիրառման տեսանկյունից ուշագրավ են ինչպես այս գետակի և բնակավայրի անունները, այնպես էլ ներկայիս Ջուլամերկից հարավ տեղադրվող սեպագրային Թումմե երկրի LibU բնակավայրի⁴⁷ անունը: Ի դեպ, Կովկասի ռուսական 5 և 10-վերստանոց քարտեզներում այս շրջանում նշված են նաև Լևին դաշտը և Լևին-դարասի («Լևին ձոր») կիրճն ու լեռնանցքը⁴⁸: Բերված տեղա-

³⁸ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 233: Նույն վերջածանցի ժառանգորդներն են առկա հայերեն մաթիլ, ոջիլ, տառեղ, բոռեղ և այլ բառերում:

³⁹ Մ տ. Մ ա լ ի ա ս յ ա ն ց. Հայերեն բացատրական բառարան (այսուհետև՝ ՀԲԲ), հ. I, Երևան, 1944, էջ 316:

⁴⁰ Բարգիթը հայոց, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի (այսուհետև՝ Բ2), Երևան, 1975, էջ 47:

⁴¹ Древнегреческо-русский словарь. Т. II, с. 1712.

⁴² Նույն տեղում, էջ 1742:

⁴³ ՀԱԲ, հ. I, էջ 383:

⁴⁴ Թ ո վ մ ա Ա թ ժ ը ո լ ի և Ա ն ա ն ո լ ի. Պատմություն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985. Գ, իթ:

⁴⁵ Н. В. А р у т ю н я н. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 111-112.

⁴⁶ Մ. Ե թ ե մ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 61:

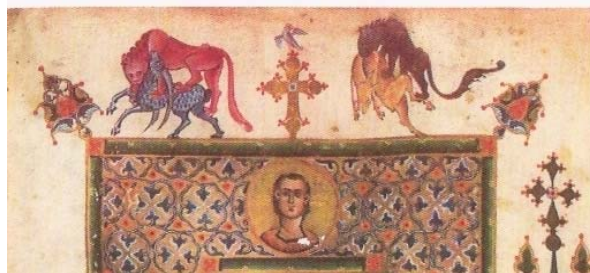
⁴⁷ Н. В. А р у т ю н я н. Նշվ. աշխ., էջ 125, 189:

⁴⁸ Թ. Հ ա կ ո բ ղ ա ն, Մ տ. Մ ե լ ի ք - Բ ա թ ո յ ա ն, Հ. Բ ա թ ո յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. II, Երևան, 1988, էջ 581:

նուններից սեպագրային Libê-ն կարելի է կարդալ *Liue, իսկ մյուսները կազմված են ՚լե արմատից –ին վերջածանցով (հմմտ. ամուսին, դարբին, լուսին և այլն)⁴⁹:

Հայկական լեռնանցքների պահապան առասպելական առյուծների համբավը հայտնի էր դեռևս միջագետքյան «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպն ստեղծողներին: Հայկական լեռնաշխարհի ճանապարհները բռնած Գիլգամեշը պատմում է. «Գիշերը բարձրաբերձ լեռներուն կիրճերը հասա: Առյուծներ տեսա և վախեցա: Գլուխս դեպի երկինք բարձրացուցի, աղոթեցի Սինին, աստվածներուն ուղղեցի հայացքս և պաղատանքս»⁵⁰: Ապա՝ «Գիլգամեշ գիշերը քնեցավ և գեշ երազե մը սուկալով վեր թռավ: Առյուծներու կենսուրախ ոհմակ մը լուսնակ գիշերով իրարու հետ կը զգվտեր: Գիլգամեշ կացին քաշեց, սուրը պատյանեն հանեց և, նետի մը արագությամբ շիկագույն գազաններուն վրա հարձակվելով, ցրեց զանոնք»⁵¹: Լուսնյակ գիշերով լուսնի Սին աստծուն Գիլգամեշը դիմել էր, որովհետև բոլորած լիալուսինը լի էր ուժով և իր ուժն էր հաղորդել առյուծների ոհմակը ցրած դյուցազնին: Բայց այս դեպքում ավելի կարևոր է «բարձրաբերձ լեռներու կիրճերի» և առյուծների փոխադարձ կապի հանգամանքը, որովհետև դրանք անցնելու համար Գիլգամեշը նախ պետք է ցրեր առյուծների ոհմակը: Ուրեմն, առյուծները Միջագետքից Հայկական լեռնաշխարհ բերող կիրճ-լեռնանցքների, այլ կերպ ասած՝ «դռների», պահապաններն են եղել:

Զույգ առյուծների առասպելաբանական կերպարներն արդեն հարության (մեռնել-հառնելու) գաղափարի հետ կապված, համապատասխան վերաիմաստավորմամբ, թափանցել էին միջնադարյան քրիստոնեական պատկերագրություն: Թորոս Ռոսլինի ծաղկած Ավետարանի (ըստ Մարկոսի) անվանաթերթի վերնամասում պատկերված են եղջերավոր անասունների վրա հարձակված գույգ՝ կարմիր և սև առյուծներ (նկ. 3)⁵²:

Նկ. 3

Մեր կարծիքով, դրանք հայկական հավատալիքներից հայտնի Ահի և Մահի մարմնավորումներն են: Ընդ որում, դրանցից կարմիրը լինելու է Ահի մարմնավորումը (կարմիրը արյան գույնն է), իսկ սև առյուծը լինելու է Մահի մարմնավորումը (մահի հետ համադրվող գույնը սևն է): Առյուծների միջն պատկերված

⁴⁹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 234:

⁵⁰ Գիլգամեշ. հին Արևելքի դյուցազնավեպ, թարգմանությունը և ներածականը Ն. Մարտիրոսյանի, Երևան, 1963, էջ 73:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 73-74:

⁵² Թորոս Ռոսլին, Երևան, 1985:

Խաչը Քրիստոս-Լույսի խորհրդանշանն է՝ հետևորդը արևի և նրա լույսի հեթանոսական խորհրդանշանի (հմմտ. նկ. 2 և 3): Հայ առասպելաբանությունից քաջ հայտնի գերբնական այդ էակների գույգ ըմբռնումն իր արտացոլումն է գտել մի շարք առածներում: Դրանցից են. «Ահը կուգա, մահը կտանի», «Ահը լավ է, քանց մահը», «Ախ կբերա զմախ», «Ահիկն ա տարեր մահիկ» և այլն⁵³: Հունական առասպելաբանությունն ունի նույնատիպ կերպարներ: Դրանք Դեյմոսը (Δεῖμος) և Փորոսն (Φόβος) են, որոնց անունները նշանակում են «Ահ» («Արհավիրք») և «Սարսափ» («Խուճապ»)՝⁵⁴: Մրանք պատերազմի հունական աստված Արեսի ուղեկիցներն էին⁵⁵: Արեսի հայտնի մականուններից մեկն էր «Վահանակիրը»⁵⁶ և պատահական չէ, որ հին հույն ռազմիկի վահանը զարդարում էին նաև Դեյմոսի և Փորոսի պատկերները: Ազամեմնոնի վահանը հետևյալ կերպ է նկարագրում Հոմերոսը.

Վերցրեց ահա իր վահանը ճարտարակերտ և հոյակապ,
Որի վրա կային շքեղ տասն պղնձյա շրջանակներ,
Նաև քսան անագագոծ ձերմակ կումբեր շողշողացող,
Իսկ մեջտեղում մեկը մեծ էր - սև պողպատից և ուռուցիկ:
Շրջափակել էր վահանը Գորգոնն ահեղ, դժնահայաց,
Որի շուրջը կանգնած էին Արհավիրքը և Խուճապը⁵⁷:

Մեր գույգի գուգահեռ կերպարներն են ներկայացնում նաև իսթրական առասպելաբանությունից հայտնի «Ահեր» և «Սարսափներ» կոչված ոգիները, որոնք հանդես են գալիս ինչպես Արևի, այնպես էլ Ամպրոպի աստվածների ուղեկիցների դերում⁵⁸: Դրանց իսթրական անվանումներն են nahsaratt և ueritema, իսկ

⁵³ Ա. Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. Առածանի, Երևան, 1960, էջ 63: Միջնադարյան «Բառգիրք հայոց»-ում երկիր բառին տրված են երկու բացատրություններ՝ «գարհուրեաց» և «բոլոր գունտ ծովու եւ ցանաքի» (ԲՀ, էջ 95): Վերջինս վերաբերում է երկրագնդին, իսկ առաջինը, մեր կարծիքով, երկու բառի արմատակիցն ու իմաստային կրկնորդն է. հմմտ. երկիր «երկրորդ» (ՀԱԲ, հ. II, Երևան, 1973, էջ 66): Զարհուրեաց-ը սեռական հոլովի հոգնակի ձևն է՝ Պարհուրի բառի, որի հիմքը նույնական է զարհուրիլ «սարսափել, շատ վախենալ» բայի՝ Պարհուր հիմքի հետ: Վերջինս կազմված զ սաստկականով արհ/ահ «վախ, սարսափ» արմատով և -ուր վերջածանցով (ՀԱԲ, հ. I, էջ 112): Անկասկած, գոյություն է ունեցել ի վերջածանցով նույն հիմքից կազմված Պարհուրի «սարսափելի» գոյականաբար գործածված բառը, որի հոգնակին է Պարհուրիք-ը: Ուրեմն, պետք է ենթադրել, որ Ահ ու Սարսափ կոչված գույգի յուրաքանչյուր անդամը կոչվել է Պարհուրի, երկուսը միասին՝ Պարհուրիք (սեռ. հոլով. զարհուրեաց), նաև Երկիր՝ «երկուսը, գույգը» նշանակությամբ:

⁵⁴ А. Ф. Л о с е в. Арес.— “Мифологический словарь”. М., 1991, с. 58; Я. П а р а н д о в с к и й. Мифология. Верования и легенды греков и римлян. М., 1971, с. 87.

⁵⁵ Древнегреческо-русский словарь, т. I, с. 347, т. II, с. 1740.

⁵⁶ Նույն տեղում, հ. I, էջ 232:

⁵⁷ Բլիական, հին հունարեն բնագրից թարգմանեց Հ. Համբարձումյանը, Երևան, 1955, XI, 31-36, էջ 210:

⁵⁸ Keilschriftkunden aus Boghazköi, Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939, XXXI, 127, I, 58-61; XXVIII, 5, III, 10-11.

խաթականը՝ *tauua* և *tupi*/տւփ, այսինքն՝ «Ահ» և «Մարսափ»⁵⁹: Արևի աստծուն ձոնված մի օրհներգում ասվում է. «Ո՛վ Արևի աստված, բարձրյալ թագավոր: Դու մշտնջենապես շրջում ես աշխարհի չորս կողմերը: Քեզանից աջ վազում են Ահերը, իսկ քեզանից ձախ վազում են Մարսափները»⁶⁰: Եթե հունական առասպելաբանական գույգի նման խեթ-խաթական այս ոգիներն էլ են անձնավորյալ պատկերացվել, ապա իրավամբ, նույն բանը կարող ենք վերագրել նաև նրանց զուգահեռ հայկական կերպարներին: Այս առթիվ հիշենք, որ ահ արմատի արհ տարբերակն իր հիմքում ունեցող արհավիրք բառը ոչ միայն «սարսափ» է նշանակում, այլև «ուրվական տեսիլ», իսկ ահ-ը իր հիմքում ունեցող ահեկորդ բառը՝ «չար, սատանայի զավակ»⁶¹. ահեկորդ < *ահ-եակ-որդ (որտեղ -եակ-ը և -որդ-ը վերջածանցներ են):

Է. Աղայանի առաջադրած վարկածով՝ հայոց հին տոմարի նավասարդին հաջորդած հոռի և սահմի ամիսների անունները պահպանել են առասպելաբանական այս գույգի անունները: Նա գրում է. «Արդ, Մարսն ունի երկու արբանյակ, որոնց հունական անվանումներն են Ֆորոս «ահ» և Դեյմոս «երկյուղ, սարսափ»: Այս նկատի ունենալով, մենք գտնում ենք, որ Սահմ և Հոռ այդ արբանյակներին հայերի կողմից տրված անուններն են, որոնց սեռական հոլովածներն էլ՝ սահմի և հոռի, դարձել են ամսանուններ»⁶²: Ընդ որում, *Սահմ-ը նա բխեցնում է իրանական սահմ «ահ, երկյուղ» (որից՝ սահմոկել) ձևից, իսկ *Հոռ-ը թողնում է առանց ստուգաբանության⁶³: Քանի որ այն հեռավոր ժամանակներում Մարսի արբանյակների մասին գաղափար ունենալ չէին կարող, ապա վարկածի մեջ ճշմարիտը կարելի է համարել միայն այն, որ հայկական *Հոռ և *Սահմ գույգը ներկայացրել է հունական Դեյմոս և Փորոս առասպելաբանական կերպարների զուգահեռը՝ Ահ ու Մահ//Ահ ու Մարսափ//Ահ ու Դոդ գույգի անձնավորյալ դրսևորումը: Քանի որ գույգի անդամները կրում էին նույնիմաստ անուններ, ուստի Հոռ անունը կարելի է արմատակիցը համարել հոյ «երկյուղ, սարսափ» բառի, մանավանդ որ վերջինս մեկ անգամ գործածված է հենց Ահ-ի հետ միասին («Սկսաւ Ահն եւ Հոյն երթալ առաջի Յուրայ եւ եղբարցն»)՝⁶⁴: Այս դեպքում, *Հոռ-ը կարելի է համարել ու աճականով ձևը նույն հոյ արմատի. հմմտ. *գո արմատից ու աճականով ստեղծված գոռ «գոյուն, բղավոց» բառը (չ-ով աճած նույնիմաստ գոչ-ի կողքին), նաև ու աճականով թուռ, ձեռն, ճմոռել բառերը⁶⁵:

Ահի և Մահի գույգով ըմբռնվելու արդյունքը պետք է համարել նաև հայոց հին տոմարի իրարահաջորդ օրանուններ մարգար-ի (4-րդ օր) և աիրանք-ի (5-րդ օր)⁶⁶ գոյությունը: Սրանցից առաջինը չ. Աճառյանն համարում է նույնը Մարգար անձնանվան և մարգարե բառի հետ, որոնց էլ վերագրում է իրանական ծա-

⁵⁹ В. В. Иванов. Чатал-Гююк и Балканы. Проблемы этнических связей и культурных контактов. – “Balcanica. Лингвистические исследования”, М., 1979, с. 15.

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 16:

⁶¹ ՀԱԲ, հ. I, էջ 112:

⁶² Է. Աղայան. Ակնարկներ հայոց տոմարների պատմության, Երևան, 1986, էջ 61:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 59-61:

⁶⁴ ՀԱԲ, հ. III, Երևան, 1977, էջ 113:

⁶⁵ Չ. Մուրադյան. Աճականը հայերենում, Երևան, 1986, էջ 96:

⁶⁶ Չ. Բաղդասարյան. Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 100:

գում. *maθra-kara «Մ. գրքի (=Ավետստայի) խոսքերը»⁶⁷: Բայց եթե Մարգար անձնական և մարգարե բառի համար իմաստաբանական անցումներ կարելի է գտնել, ապա նույնը չի կարելի ասել մարգար օրանվան դեպքում: Ահրանք օրանվան հիմքում է. Աղայանը տեսնելով արի «ահ» բառի դրափոխված ձևը, ավելացնում է. «Կարելի է ենթադրել, որ Մարսի արբանյակներից մեկի հնագույն անվանումն է»⁶⁸: Կարծում ենք, որ սա ընդունելի ստուգաբանություն է, միայն թե «Մարսի արբանյակներ» ասելով հասկանալու ենք մեր առասպելաբանական գույզի հունական գուգահեռին՝ Դեյմոս և Փոբոս գույզին: Այս դեպքում Ահից անբաժան Մահին կարելի է տեսնել հանձին այն առասպելական էակի, որը եղել է անվանադիրը մարգար օրանվան: Մեր կարծիքով, այս օրանվան մեջ՝ մարգ հիմքին կցորդված է -ար վերջածանցը՝ առկա նաև արդար, կերպար, մոլար և այլ բառերում: Օրանվան *մարգ հիմքը, ըստ երևույթին, ծագում է հ.-ե. *mer- արմատի ստորին ձայնդարձից *gh- > հայ. գ աճականով (հմմտ. այգ, դուրգն, մոյգ, շոգ, որոնցում ևս գ-ն աճական է)⁶⁹: *Մարգ-ի «մահ» նշանակությունը հաստատվում է պարսկերեն marg «մահ, վախճան» բառի գոյությամբ, որը նույնպես ծագում է հ.-ե. *mer-ից: Հմմտ. նաև հին հնդկ. maratē «մեռնել», mṛti «մահ», ավեստ. mərəta «մեռյալ», marəta «մահկանացու, մարդ», լատին. mors, mortis «մահ» և այլն⁷⁰: Հայերենում նույն արմատի վերին ձայնդարձից ունենք մեռանիլ բայը, իսկ ստորին ձայնդարձից մարդ գոյականը (-դ- աճականով և նախնական «մահկանացու» իմաստով)⁷¹:

Ինչպես պարզվում է Անձավի վահանի ուրարտական աստվածությունների հակառակորդների պատկերներից, դրանք ասորեստանցիներ են: Հենց նրանք են հայտնվել թշնամու դերում, ամենայն հավանականությամբ, այն պատճառով, որ վահանի պատրաստման ժամանակաշրջանում Ուրարտուի գլխավոր թշնամին եղել է Ասորեստանը: Արևի աստծու առաջավոր առյուծների պատկերումը ասորեստանցիներին հալածելու վիճակում, հասկանալի է, որովհետև նրանք էին համարվում Ասորեստանից (Հյուսիսային Միջագետք) Հայկական լեռնաշխարհի բերող դուռ-լեռնանցքների պահապանները, իսկ ասորեստանյան թշնամի բանակների թափանցումները լեռնաշխարհի տեղի էին ունենում հենց այդ լեռնանցքներով: Եթե վահանը պատրաստող քուրմ-դարբինների պատկերացմամբ, թևավոր առյուծների պատկերներն ապահովելու էին վահանի անխոցելիությունը և նրա տիրոջ հաջողությունը մարտադաշտում (իսկ անհաջողության դեպքում՝ ապաքինումը կամ հարությունը), ապա վահանի զինվորական պատվիրատուի պատկերացմամբ, թևավոր առյուծների գույզը կոչված էր նաև վանելու թշնամի ասորեստանցիներին՝ նրանց ներշնչելով ահ ու սարսափ, նրանց շարքերում առաջացնելով խուճապ և սփռելով ահ ու մահ:

⁶⁷ ՀԱԲ, հ. III, էջ 276:

⁶⁸ Է. Ա ղ ա յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 78:

⁶⁹ Հ. Մ ու թ ի ա ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 71:

⁷⁰ ՀԱԲ, հ. III, էջ 304:

⁷¹ ՀԱԲ, հ. III, էջ 278-279:

ПАРА ЛЬВОВ НА УРАРТСКОМ ЩИТЕ ИЗ АНДЗАВА

SARGIS PETROSYAN

Р е з ю м е

При раскопках крепости Андзав (нынешн. Анзаф в районе города Вана) был обнаружен обломок урартского щита, украшенный изображениями урартских богов и фантастических существ. Из последних пара львов изображена перед лучезарным богом Солнца. Они напали на конников вражеской армии. В гомеровском описании щита Агамемнона ("Илиада", XI, 31-36) упоминаются Деймос и Фобос (Страх и Ужас, Страх и Трепет), которые в древнегреческой мифологии выступают как слуги и возницы бога войны Ареса. В хеттско-хаттской мифологии также имеются подобные образы. Это Страх и Ужас (Страхи и Ужасы), которые сопутствуют божеству Солнца или богу Громовержцу. По нашему мнению, этой паре персонифицированных Страхов предшествовала архаическая зооморфная пара в облике крылатых львов. В армянской традиции эта пара выступает под такими же названиями: *Սհ ու Մահ* (Страх и Смерть), *Սհ ու Սարսափ*, *Սհ եւ Հոյ* (Страх и Ужас), *Սհ ու Դող* (Страх и Трепет).

A PAIR OF LIONS ON THE URARTIAN SHIELD FROM ANDZAV

SARGIS PETROSYAN

S u m m a r y

The author of the article holds the view that the pair of personified Fears in the traditions of ancient Greeks and Hittites as well as Armenians was preceded by the archaic zoomorphic pair assuming the appearance of winged lions. It were exactly these lions pictured before the radiant God of the Sun on a piece of Urartian shield from Andzav (a fortress near Van). In ancient Greek mythology they were personified by Deimos and Phobos (Fear and Horror), i.e. the servants and drivers of Ares, the God of War. In the Armenian tradition they appear under similar names: *Սհ ու Մահ* (Fear and Death), *Սհ ու Սարսափ* // *Սհ եւ Հոյ* (Fear and Horror), *Սհ ու Դող* (Fear and Throb).